

# ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

---

---

УДК 94(477.51)

*Оксана Колесник*



## БЛАГОДІЙНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА У СПРАВІ ПОШИРЕННЯ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

*У статті досліджується вплив благодійності православної церкви та духовенства на поширення жіночої освіти в Чернігівській губернії в другій половині ХІХ- на початку ХХ століть.*

*Ключові слова: благодійність, православна церква, духовенство, жіноча освіта.*

Уперше питання про жіночу освіту постало в ІІ половині ХVІІІ століття, і офіційною точкою відліку прийнято вважати 1764 р., коли Катерина ІІ видала указ про систему виховання благородних дівчиць у Санкт-Петербурзі при Воскресенському монастирі, який з часом став відомий як Смольний монастир, а за документами називався «Виховним товариством благородних дівчиць». Проте справді актуальним воно стало після реформ Олександра ІІ, які призвели до значних соціальних змін у суспільстві. Мережа духовних навчальних закладів, що підпорядковувалися Святійшому Синоду, становила досить значний прошарок у системі освіти дореволюційної Росії. Тож звернення до історії формування жіночої духовної освіти в Чернігівській губернії дасть нам можливість зрозуміти, яку роль відігравала благодійність церкви та духовних осіб у становленні та поширенні освіти серед жіноцтва усіх станів у другій половині ХІХ - початку ХХ століть.

У сучасних умовах дослідники виявили значний інтерес до проблем благодійності, зокрема значну увагу вивченню цього питання приділяють О.М. Донік, Ф.Я. Ступак, Ю.І. Гузенко<sup>1</sup> та ін. У своїх працях Г.В. Степаненко<sup>2</sup> звертає увагу на культурно-просвітницьку діяльність духовенства. Дослідженням питання церковної благодійності на теренах Чернігівської єпархії займалися М. Блакитний, Г. Полієнко, Н. Потій, О. Тарасенко<sup>3</sup>, приділивши значну увагу участі церкви в освіті населення. Проте їх дослідження стосувалися стану церковної освіти взагалі, а питання становлення та розвитку жіночої духовної освіти залишилося маловивченим. Тому ми ставимо собі за мету з'ясувати, яким чином православна церква впливала на формування мережі жіночих навчальних закладів та дослідити її благодійну діяльність у справі поширення освіти серед жіноцтва Чернігівської губернії в досліджуваний період.

Освіта українського народу завжди була пов'язана з церквою: майже при кожній

---

© Колесник Оксана Петрівна — заступник директора з навчально-методичної роботи Чернігівської філії Київського славистичного університету, аспірантка кафедри педагогіки та методики викладання історії Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

парафіяльній церкві існувала школа. Але із запровадженням кріпацтва спостерігається тенденція поступового скорочення кількості таких шкіл. Після реформ 60-х років XIX ст., коли Росія стала на шлях капіталістичного розвитку, виникає потреба у реформуванні шкільної системи. Частина освітянських зобов'язань була перекладена на державу і земства, проте православне духовенство продовжувало свою діяльність на шкільній ниві.

Духовну освіту можна було отримати у навчальних закладах, які відповідно до першого статуту, складеного у 1808 році Комісією духовних училищ, поділялися на три групи: нижча — включала повітові та парафіяльні училища, середня — духовні семінарії, вища — духовні академії. У Чернігівській губернії були представлені освітні заклади двох перших рівнів — середню освіту отримували в духовній семінарії, початкову — в духовних училищах, ланка народної (або початкової) освіти була представлена церковнопарафіяльними школами, недільними та школами грамотності<sup>4</sup>.

Різниця в освіті чоловіків і жінок існувала з самого початку розповсюдження християнства на Русі, що зумовлювалося місцем жінки і чоловіка у соціумі. Жінки не могли бути ні священиками, ні піддячими, ні приказними, і вже тому навіть кількість освічених серед них була меншою. Вважалося, що їхній обов'язок — бути господинею в домі, гарною дружиною і матір'ю. Саме на це і було спрямоване навчання дівчаток. Початкову (народну) освіту вони здобували у церковнопарафіяльних школах та школах при деяких жіночих монастирях<sup>5</sup>.

Про церковнопарафіяльні школи дбали громади, які об'єднувалися в парафіяльні опіки. Благодійна діяльність опік була спрямована як на забезпечення діяльності парафії, так і на облаштування школи, щоб надати своїм дітям можливість отримати початкову освіту. Часто опіку очолювала людина, яка мала можливість вкладати власні кошти на добродійних засадах на відкриття і утримання церковних шкіл<sup>6</sup>. Навчалися хлопчики і дівчатка разом, адже утримувати окремі навчальні заклади в межах однієї парафії було невигідно для громади. Більшість таких шкіл у Чернігівській губернії була відкрита в 1859–63 рр. за ініціативи преосвященного Філарета, який наказав духовенству відкривати їх навіть у своїх будинках, якщо не буде придатних приміщень. Таким чином, у 1860 році було відкрито 769 шкіл з 8 тисячами учнів, а в 1863 році було облаштовано 568 шкільних приміщень (головним чином на гаманцевий збір)<sup>7</sup>. Духовенство Чернігівської єпархії поступово розширює свою діяльність у справі поширення початкового навчання серед українського населення, ініціюючи і підтримуючи добродійні ініціативи парафіяльних опік, підтримуючи благодійників, що вкладали власні кошти та, власним прикладом показуючи, що освіта є одним з перспективних напрямків розвитку суспільства.

До кінця першої половини XIX ст. на українських землях практично не існувало навчальних закладів для дочок духовенства, за винятком шкіл при деяких жіночих монастирях. Проте монастирська освіта дівчаток поступово відходить у минуле. В той же час, при монастирях відкривалися притулки, і діти, що перебували там, могли отримати початкову освіту. Навчання та виховання в таких закладах здійснювалося на релігійно-моральних засадах. Так, у Ніжинському притулку для дівчат-сиріт нижчих воїнських чинів, які померли під час війни з Японією, на початку 1910 року перебувало 9 дівчаток, 5 з яких регулярно відвідували монастирську церковнопарафіяльну школу. За діяльністю притулку наглядали начальниця, настоятелька Ніжинського Введенського жіночого монастиря ігумена Філідельфа та члени наглядової ради: голова — протоієрей Д. Степановський та члени — протоієрей О. Сахновський та протоієрей Л. Нежинцев<sup>8</sup>. Тож монастирі не припиняли своєї благодійної діяльності по наданню допомоги дітям-сиротам. Духовенство єпархії добровільно перераховувало грошовий збір на користь церковнопарафіяльних шкіл та притулків для дітей, про що обов'язково друкувалося в єпархіальному періодичному виданні «Черниговские епархиальные известия»<sup>9</sup>.

У другій половині XIX ст. ставлення суспільства та духовного стану до жіночої освіти суттєво змінюється. В 1867 році Священним Синодом була заборонена єпар-

хіальна практика, що дозволяла вирішити проблему матеріального забезпечення дівчат-сиріт шляхом закріплення за ними священно-церковнослужительських місць, які займали їхні батьки, з правом зайняти ці вакансії чоловіками, що з ними одружаться. До того ж, якщо раніше випускники семінарій одружувалися лише з дівчатами, які походили з духовного стану, то в другій половині XIX ст. ця ситуація змінилася, і тепер «... эти кандидаты получили большой простор и возможность в выборе себе невест из всех сословий»<sup>10</sup>. У цей час в єпархіях, за ініціативи місцевого духовенства, починають відкриватися жіночі єпархіальні училища<sup>11</sup>. Підтримуючи жіночу освіту, церква в першу чергу керувалася Статутом жіночих єпархіальних училищ 1868 року і ставила собі за мету «...утверждение воспитанниц в истинном благочестии и правильное развитие характера, соответственно их будущему назначению...», а також можливість дати забезпечене майбутнє своїм вихованкам, адже по закінченні училища вони отримують статус домашніх учительок і таким чином матимуть змогу утримувати себе самостійно<sup>12</sup>. Тож у суспільстві поступово укорінюється думка про те, що жінка має одержати можливість утримувати себе сама.

У Чернігівській губернії перше жіноче єпархіальне училище було відкрите в 1863 році з ініціативи Пресвященного Філарета. Він же виявився і першим пожертвувачем на цю справу, одночасно офірувавши 500 крб.<sup>13</sup>. Пам'ять про Святителю Філарета, як засновника жіночого єпархіального училища, після його смерті підтримувалася щорічним заупокійним богослужінням у церкві навчального закладу, яке правилося щороку 1 лютого<sup>14</sup>.

З 1869 року почали свою діяльність єпархіальні та окружні з'їзди духовенства, на яких вирішувалися і питання по фінансуванню освіти. Так, в 1883 році отці-депутати з'їзду духовенства Чернігівської єпархії виділили кошти на облаштування більшого приміщення для єпархіального училища. 1 жовтня 1980 році при Чернігівському єпархіальному училищі була відкрита зразкова початкова школа для дівчаток. Розміщалася вона в окремому приміщенні, облаштованому на подвір'ї училища на кошти, що були відпущені училищною радою при Святішому Синоді (5 тисяч крб.) та кошти єпархії (до 1,5 тисячі крб.). Користуючись правом безкоштовного навчання, а також підручниками, посібниками і всім приладдям, діти навчалися у школі Закону Божого, російської і слов'янської мов, письма, рахування, церковного співу та рукоділля. Головною метою заснування при училищі початкової школи було надання можливості ученицям 6 класу училища наочно знайомитися з веденням шкільної справи, самим спробувати застосовувати дидактичні знання до справи<sup>15</sup>. 11 квітня 1912 року за ініціативи архієпископа Василя (Богоявленського) в Миколаївському хуторі Новгород-Сіверського повіту було відкрито Друге єпархіальне жіноче училище із сільськогосподарським відділом. 17 вересня відбулося урочисте відкриття і освячення нового навчального закладу<sup>16</sup>. Утримання другого жіночого училища також лягло на плечі єпархії. До справи залучалися і благодійні кошти прихожан губернії, збір яких іноді мав цільове призначення. Так, у 1916 році при «...изнесении чудотворной иконы Троицко-Ильинской Божией Матери, в уездах Черниговской губернии собрано пожертвованной на расширение усадьбы Васильевского епархиального женского училища 5086 руб. 07 коп.»<sup>17</sup>.

Варто зазначити, що жіночі єпархіальні училища ніколи не були виключно становими, закритими навчальними закладами, в них могли навчатися дівчата будь-якого походження, якщо вони мали змогу сплачувати за своє навчання. Духовні жіночі навчальні заклади утримувалися за рахунок внесків від церков на утримання училища і церковно-коштных учениць, внесків від єпархіального свічкового заводу, внесків Єпархіальної опіки на утримання сиріт-вихованок, відсотків по білетах банку на капітали, що були пожертвовані різними особами на училище, плати за навчання тих учениць, які перебували на власному або напівказанному утриманні, внесків від вихованок за навчання музики<sup>18</sup>. Так, у 1909-10 навчальному році в училищі навчалось 542 учениці, з яких 515 — «духовних», решта — представниці інших станів. На повному єпархіальному утриманні перебувало 108 вихованок, на половинному — 46,

ще 14 одержували стипендії і утримувались за рахунок благодійників. У кошторисі по утриманню Чернігівського єпархіального жіночого училища на 1911 рік зазначалося, що 11 вихованок мали утримуватись за рахунок Чернігівської духовної опіки, 21 — Чернігівського єпархіального свічкового заводу, 1 — за кошти, пожертвовані п'ятьма благочинними округами Глухівського повіту. Також вказувалася сума, яку училище планувало отримати за навчання світських учениць, — 800 крб. за рік, адже у 1910 році за право навчання не духовні вихованки заплатили 900 крб.<sup>19</sup>

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що відкриття жіночих єпархіальних училищ стало наслідком змін у суспільстві взагалі й серед духовенства зокрема. Громадські основи існування духовенства стали іншими, і якщо раніше давати освіту дівчатам не було ніякого сенсу, лише як-небудь навчити їх грамоти та видати заміж за випускника семінарії, то тепер такий порядок речей став неможливим. Тож відкриття жіночих духовних навчальних закладів, на які «... духовенство охотно жертвует своїми последними крохами на устройство этих Училищ»<sup>20</sup>, певною мірою вирішувало питання майбутнього не тільки дочок духовенства, але й сиріт духовного звання, даючи їм завдяки здобутій освіті шлях у життя і можливість своїми знаннями заробити собі на прожиття, займаючись освітньою діяльністю. В такий спосіб церква бралася за вирішення так званого «жіночого питання», тим самим даючи жінкам можливість бути повноцінними членами суспільства.

Духовний стан дав декілька поколінь жінок, які трудилися на освітянській ниві. Проте участь випускниць єпархіальних училищ в освітньому процесі поступово трансформується у необхідність їх подальшого навчання, тобто можливість здобути вищу духовну освіту. Із збільшенням кількості навчальних закладів виникає гостра необхідність викладання Закону Божого як обов'язкової дисципліни освітніх програм. У середніх навчальних закладах викладанням цього предмета займалися випускники духовних академій, але їх було недостатньо. Тоді церква і звертається до можливості відкриття вищих навчальних закладів, де випускниці єпархіальних училищ могли б отримати вищу богословську педагогічну освіту.

Ідею відкриття в Чернігівській єпархії вищого жіночого педагогічного інституту висунув єпископ Василій (Богоявленський). Зібрання міського духовенства Чернігова постановило відзначити 300-річчя царювання дому Романових придбанням палацу графа Заводовського в с. Ляличах Суразького повіту «...со всеми принадлежащими к нему зданьями и земельными угоди ями...», який «...Черниговская епархия жертвует для помещения института ведомства православного исповедания»<sup>21</sup>. На тому ж засіданні єпископ Василій офірував на цю справу 1 000 крб.<sup>22</sup>

У 1913 році для купівлі і реставрації палацу було зібрано понад 20 000 крб. пожертвувань. Палац і 102 десятини землі були придбані за 65 тис. крб. 9 липня 1914 року під головуванням Чернігівського владика відбулося засідання ради і членів братства св. Михайла, де було вперше поставлене питання про заснування вищого педагогічного жіночого інституту з присвоєнням йому імені Романових. Передбачалося, що, окрім вивчення загальноосвітніх дисциплін, при інституті діятиме сільськогосподарський відділ<sup>23</sup>. У 1915 році на єпархіальному з'їзді духовенства було прийнято проект «Положення о Романовском Черниговском епархиальном женском педагогическом институте» та рішення виділити для реалізації цього проекту 10 000 крб. і заснувати три стипендії від єпархії<sup>24</sup>. Визначались керівні органи інституту: педагогічна рада для справ з навчально-моральної частини і попечительський комітет з господарських справ. Керівником інституту призначався єпископ Василій<sup>25</sup>. Метою діяльності інституту було визначено «...доставлять высшее педагогическое образование лицам женского пола православного вероисповедания, для подготовки учебных заведений не только духовного, но и других ведомств, также нуждающихся в специально подготовленных преподавательницах»<sup>26</sup>. До інституту приймалися дівчата, які закінчили повний курс навчання в середніх навчальних закладах. Термін

навчання становив чотири з половиною року. Вступні екзамени до інституту розпочиналися 9 вересня 1916 року<sup>27</sup>.

Отже, питання вищої жіночої освіти не було для чернігівського духовенства недовсягнутою сферою його діяльності. Навпаки, робилося все можливе для того, щоб надати випускницям жіночих середніх навчальних (як духовних, так і світських) закладів можливість отримати вищу педагогічну освіту. Збиралися цільові пожертви серед прихожан єпархії, робилися добродійні внески як вищими духовними особами, так і простим духовенством. Ідея з відкриттям у Чернігівській єпархії вищого жіночого педагогічного інституту, «однорідного по характеру з Петроградським»<sup>28</sup>, доводить, що духовенство чудово розуміло, що освічена жінка — це вимога часу.

Таким чином, жіноча освіта стає однією із тих нагальних проблем досліджуваного періоду, яку треба було вирішувати. Духовенство, як найбільш освічений прошарок суспільства, взялося за вирішення цього питання, допомагаючи парафіяльним опікам організовувати початкові школи, збираючи пожертви серед прихожан, безкоштовно навчаючи в цих школах дітей, відкриваючи жіночі єпархіальні училища та вищі духовні жіночі навчальні заклади, жертвуючи для цієї справи як власні кошти, так і збираючи цільові пожертви. Добродійні справи духовних осіб вказують на те, що вони чудово розуміли, що освіта дасть можливість дівчині влаштуватися в житті і самостійно заробити собі на прожиття. Тож, благодійні справи духовенства Чернігівської єпархії у сфері поширення жіночої освіти в кінці XIX - початку XX століть мали позитивні наслідки, проявляючись у збільшенні числа освіченого жіноцтва та подальшій соціалізації жінки в суспільстві.

1. Ступак Ф.Я. Історико-теоретичні засади феномену добродійності та громадської опіки в Україні / Ф.Я. Ступак // Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць. Вип. 2. Матеріали Восьмої науково-практичної конференції (м. Глухів, 15-16 жовтня 2009 р.). — К. — Глухів, 2009. — С. 217 — 220. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX - початок XX століть) / О.М. Донік // Український історичний журнал. — 2005. — № 4. — С. 160-174; Гузенко Ю.І. Громадська благодійність другої половини XIX - початку XX ст.: українська історіографія проблеми (1990-ті рр. XX ст.) / Ю.І. Гузенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. — Випуск 3.29: Історичні науки. — Миколаїв: МДУ, 2010. — С. 255-264.

2. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX - початок XX ст.): автореф. дис. На здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Г.В. Савченко. — К., 2002. — 23 с.

3. Блакитний М. Церковна благодійність на території північного Лівобережжя у другій половині XIX — на початку XX століть (за матеріалами часописів «Чернігівские єпархиальные известия» та «Вера и жизнь»)/ М. Блакитний // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. — Вип. 8. — Чернігів, 2007. — С. 35-38; Полієнко Г. Благодійництво православної церкви у Чернігівській єпархії (друга половина XIX - початок XX століття) / Г. Полієнко // Сіверянський літопис. — 2006. — №6. — С. 49 — 54; Потій Н., Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) / Н. Потій, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. — 2007. — №4. — С.46-55.

4. Полієнко Г.О. Благодійництво та добродійність православної церкви у Чернігівській єпархії (друга половина XIX - початок XX ст.): дисертація кандидата історичних наук: 07.00.01 / Полієнко Галина Олексіївна. — Чернігів, 2011. — 214 с. (С. 136)

5. 50-летие Успенской одноклассной церковно-приходской школы в г. Конотоп // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. — 1911. — №2. — С.46; Отчет за 1910 год по учебно-воспитательной части Нежинского приюта для низших воинских чинов, умерших в войну с Японией // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №11. — С. 311 — 312.

6. 50-летие Успенской одноклассной церковно-приходской школы в г. Конотоп

// Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. — 1911. — №2. — С. 46-49 [46]; О деятельности приходского попечительства села Ваганич Городницкого уезда // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. — 1873. — №16. — С. 271-280 [273].

7. Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой её истории: всеподданнейше посвящ. Черниг. Епархии / [предисл.: Василий, епископ Черниг. и Нежин.]. — Киев: Фото-лито-тип. «С. В. Кульженко», 1911. — 206 [158] с.

8. Отчет за 1910-й год по учебно-воспитательной части Нежинского приюта для девочек-сирот низших воинских чинов, умерших в войну с Японией. — // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №11. — С. 311-312 [312].

9. От Черниговской духовной консистории // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №6. — С. 161-167 [161-162]; От Черниговской духовной консистории // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №9. — С. 237-243 [239].

10. Несколько слов по поводу второго выпуска воспитанниц Черниговского женского епархиального училища // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. — 1873. — №19. — С. 325-330 [327].

11. Белякова Н. К истории женского духовного образования [Электронный ресурс] / Н. Белякова // Церковный вестник. — 2005. — №4 (305). — Режим доступа до журн.: <http://tserkov.eparhia.ru/numbers/history/?ID=1350>.

12. Несколько слов по поводу второго выпуска воспитанниц Черниговского женского епархиального училища // Прибавление к Черниговским Епархиальным известиям. Часть неофициальная. — 1873. — №19. — С. 325-330 [326-327].

13. Известия // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1868. — №12. — С. 545-546.

14. Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой её истории: всеподданнейше посвящ. Черниг. епархии / [предисл.: Василий, епископ Черниг. и Нежин.]. — Киев: Фото-лито-тип. «С. В. Кульженко», 1911. — 206 [158-159] с.

15. Отчет о состоянии начальной образцовой женской школы при Черниговском Епархиальном женском училище за 1909-10 учебный год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №2. — С. 68-72 [68]

16. Потій Н., Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) / Н. Потій, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. — 2007. — №4. — С.48.

17. Пожертвования на расширение усадьбы Васильевского женского епархиального училища // Черниговская земская неделя. — 1916. — №8. — С. 9.

18. Отчет о состоянии Черниговского Епархиального женского училища за 1909 — 10 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №2. — С. 65 — 66.

19. Смета прихода и расхода по содержанию Черниговского епархиального женского училища на 1911 год. Приложение к №11 офиц. части Черниг. епарх. известий за 1911 г. // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1911. — №11. — С.1-51 [2-3].

20. Несколько слов по поводу второго выпуска воспитанниц Черниговского женского епархиального училища // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. — 1873. — №19. — С. 325-330 [328].

21. Романовский высший женский педагогический институт // Черниговская земская неделя. — 1916. — №45. — С. 8.

22. Потій Н., Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) / Н. Потій, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. — 2007. — №4. — С.46-55 [48].

23. Объяснительная записка к Уставу Романовского Черниговского Епархиального педагогического женского Института в Ляличском дворце Суражского уезда // Вера и жизнь. Часть неофициальная. — 1914. — №17-18. — С. 9 — 11.

24. К вопросу об учреждении епархиального женского педагогического института // Черниговская земская неделя. — 1915. — №47. — С. — 7.

25. Потій Н., Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) /Н. Потій, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. — 2007. — №4. — С.48.

26. Романовский высший женский педагогический институт // Черниговская земская неделя. — 1916. — №45. — С. 8 — 9.

27. Черниговский учительский институт // Черниговская земская неделя. — 1916. — №37. — С. 5.

28. Романовский женский педагогический институт // Черниговская земская неделя. — 1916. — №39. — С. 8.

*В статье исследуется влияние благотворительности православной церкви и духовенства на распространение женского образования в Черниговской губернии во второй половине XIX - начале XX веков.*

*Ключевые слова: благотворительность, православная церковь, духовенство, женское образование.*

*The article examines the impact of philanthropy and the clergy of the Orthodox Church to the spread of female education in the Chernigov province in the second half of XIX — early XX centuries.*

*Keywords: charity, the Orthodox Church, the clergy, women's education.*

